

**PRILOG IZUČAVANJU DRUŠTVENO-EKONOMSKIH OSNOVA
AGRARNOG PITANJA**

**1. NEKI TEMELJNI ASPEKTI AGRARNOG PITANJA U TEORIJI
KLASIKA MARKSIZMA**

a) Historijski pristup agrarnom pitanju

Nakon raspada feudalizma 1848. godine nastavlja se era snažnog razvoja kapitalizma, što posebno dolazi do izražaja u procesu koncentracije i povećanja organskog sastava kapitala u industriji. Razvoj poljoprivrede je u tom procesu znatno zaostajao. U tom razdoblju društveno-ekonomskih promjena u Evropi, Marx je iznio osnovne zakonitosti razvoja privrede i društva ističući da proces koncentracije i centralizacije teče usporedo s privrednim razvojem, pri čemu krupna robna proizvodnja potiskuje sitnu i to u svim oblastima, a cjelokupan razvoj vodi podružtvljavanju.

Buržoaska ideologija, a kasnije i revizionisti marksizma opovrgavali su osnovne zakonitosti razvitka u poljoprivredi, tvrdeći da su procesi centralizacije i koncentracije u toj oblasti zbog svojih specifičnosti nemogući i da prednost imaju sitna porodična gospodarstva. Prema toj teoriji, poljoprivreda ne podliježe općim zakonitostima razvitka privrede i u njoj je nemoguć razvitak krupne robne proizvodnje.

Istina je da u poljoprivrednoj proizvodnji postoje neke specifičnosti, koje su nepoznate za druge oblasti proizvodnje: organska proizvodnja, vezanost za prirodne cikluse reprodukcije, zavisnost od klimatskih faktora, nepodudarnost u vremenu rada i proizvodnje i dr. Pored tih specifičnosti koje su više tehničko-tehnološkog i organizacijskog karaktera i koje imaju relativno značenje u razvoju, postoji druga skupina specifičnosti društveno-ekonomskog karaktera, koje su bile središnji predmet sukobljavanja marksističke i buržoaske ideologije. Ove specifičnosti proizlaze iz činjenice da u poljoprivredi postoji privatna svojina nad zemljištem kao uvjetom za proizvodnju, a ne rezultatom rada, a zatim na toj osnovi porodično gospodarstvo i prirodni karakter proizvodnje.

Kao rezultat privatne svojine nad zemljištem, što je historijska kategorija, nastala u doba kada je poljoprivreda bila osnovna i jedina oblast privređivanja, formiralo se privatno, a kasnije porodično gospodarstvo s pretežno prirodnim karakterom proizvodnje, kojega nema u industriji i ostalim nepoljoprivrednim djelatnostima. U okviru porodičnog gospodarstva prirodna proizvodnja se dugo zadržava; sve dotle dok ukupni privredni razvoj ne ostvari uvjete da se i poljoprivreda uključi u društvenu podjelu rada.

Sitna parcelna struktura, nastala na određenom stupnju razvitka proizvodnih snaga, sukobljava se s naraslim proizvodnim snagama društva, predstavlja osnovni uzrok velikog zaostajanja poljoprivrede za industrijom i čini ozbiljnu prepreku stvaranju krupne proizvodnje. Industrija je jedina pokretačka snaga koja može da razbije tijesne okvire naturalne i autarhične poljoprivrede i da joj otvori puteve progresivnog razvoja u tehnološkom i društvenom smislu.

Postavljanju agrarnog pitanja prethodila je industrijska revolucija. Koncentracijom i centralizacijom kapitala narastaju gradovi, dolazi do jakih migracija seoskog stanovništva. Na taj način se otvara široko tržište za poljoprivredne proizvode. Klasično, autarhično selo se raspada, prodiru robno novčani odnosi, što sve utječe na formiranje klasa: kapitalista i najamnih radnika, a između njih više prelaznih oblika — sitna, srednja i krupna seljačka gospodarstva. Srednja skupina se razvojem kapitalizma raspada na sitna i krupna gospodarstva. Od sitnih potpuno nastaje seljački proletarijat, a krupna jednim dijelom prerastaju u kapitalistička gospodarstva.

Poljoprivreda zaostaje za razvojem industrije, pa i kada se počinje brže razvijati zadržava se veliko šarenilo oblika individualnih gospodarstava. Lenjin je isticao da se »porast robne proizvodnje i razvitak najamnog rada u poljoprivredi odvija u drugačijem obliku nego u industriji, uslijed čega može izgledati da je Marxova teorija tu pogrešno primijenjena«¹. Da bi to razjasnio, on ističe važnost spoznaje razvoja tržišne poljoprivrede i nastajanja radničke klase u tom procesu. Brzim razvojem industrije i porastom nepoljoprivrednog stanovništva, otvara se i širi tržište, što ubrzava stvaranje robne proizvodnje na isti način kao i u industriji, s jednom razlikom što se ovdje tržišna proizvodnja isprepleće s naturalnom. Postojanje sitnog posjeda, dakle, osnovna je specifičnost koja usporava razvoj poljoprivrede.

Marksisti tretiraju agrarno pitanje kao pitanje razvoja ukupnih društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi i selu. Ono predstavlja skup problema koji se javljaju u svakoj zemlji u razvoju poljoprivrede, a koji rezultiraju iz postojanja privatne svojine na zemlji. Seljačko pitanje u osnovi predstavlja politički dio agrarnog pitanja — definiranje stava radničkih partija prema različitim kategorijama seoskog stanovništva.

b) Agrarno pitanje u teoriji Marxa, Engelsa, Kautskog i Lenjina

Marx nije promatrao svaku oblast proizvodnje zasebno, nego je formulirao osnovne zakonitosti kapitalističkog načina proizvodnje. Po načinu stvaranja kapitalističkih odnosa proizvodnje, djelovanju zakona kapitalističke robne proizvodnje, manifestaciji općih zakona ekonomskog razvitka, nema razlika u industriji i poljoprivredi; krupna robna proizvodnja potiskuje sitnu u svim privrednim oblastima. Sitna robna proizvodnja u odnosu na krupnu ima istu sudbinu kao i sitno zanatstvo u odnosu na industriju; ne može izdržati konkurenciju krupnog kapitala i propada. Razvoj robne proizvodnje u poljoprivredi pokreće industrija. Ona iz poljoprivrede izvla-

1 V. I. Lenjin: Izabrana djela — Kultura, 1960. Beograd

či radnu snagu i ruši stub starog društva — seljaka, stvarajući na njegovu mjestu najamnog radnika. Istovremeno, razvoj industrije omogućava prodor kapitala u poljoprivredu i razvoj robne proizvodnje u ovoj oblasti.

Sitno seljačko gospodarstvo redovno je kočnica brzom ekonomskom, tehničkom i kulturnom razvoju društva. Ukoliko je agrarna struktura nepovoljnija, utoliko su naponi društva za njeno prerastanje složeniji. O tome Marx kaže: »Po svojoj prirodi parcelna svojina isključuje razvitak društvenih proizvodnih snaga, društvene oblike rada, društvenu koncentraciju kapitala, stočarstvo u većem razmjeru, primjenu nauke itd.«²

Sitno gospodarstvo predstavlja smetnju za jaku koncentraciju i centralizaciju kapitala u poljoprivredi, za kapitalistički razvitak. Sitni seljak čuva svoj komad zemlje, koji predstavlja uvjet za egzistenciju, odriče se rente i prosječnog profita, zadovoljan da ostvari samo potreban rad, pa makar i fizički minimum najamnine. **Parcelno vlasništvo je nastalo na određenom stupnju razvitka proizvodnih snaga i sukobljava se s naraslim proizvodnim snagama društva i u tom sukobu neminovno propada, ustupajući mjesto suvremenijim oblicima. Ono predstavlja osnovni uzrok velikog zaostajanja poljoprivredne za industrijskom i čini ozbiljnu prepreku stvaranju krupne proizvodnje.** Otuda proizlazi i posebna vrsta dohotka — zemljišna renta, koja predstavlja ekonomsku realizaciju monopola na zemlju, tj. dohotka koji nije rezultat rada, nego rezultat vlasništva na zemlji.

Privatna svojina omogućava autarhiju koju ne može razbiti sama poljoprivreda nego isključivo industrija. Zbog toga je normalno da se industrija brže razvija. To je uvjet za razvoj poljoprivrede.

Govoreći o privatnom vlasništvu Marx je predviđao prijelaz na društveno vlasništvo u višoj fazi razvoja kapitalizma. On nije obrađivao puteve i načine likvidacije sitne robne proizvodnje u uvjetima kad radnička klasa zauzima vlast. Njegove misli o dvije vrste privatnog vlasništva (jedno koje počiva na vlastitom radu proizvođača i drugo na eksploataciji tuđeg rada) i pretvaranju sitnog u krupno i krupnog u društveno gospodarstvo kao i pitanja praktične agrarne politike razradili su kasnije Engels, Lenjin i Kautski. Marx je posebno obradio pitanje nastajanja unutrašnjeg tržišta kao osnovnog činioca ekonomskog progresa. Osnov za formiranje tržišta je industrijalizacija, koja regrutira radnu snagu iz poljoprivrede. Dojučerašnji seljak postaje najamni radnik i ujedno kupac poljoprivrednih proizvoda. Industrijski razvoj ubrzava, dakle, rast potrošnje hrane i ujedno pruža i sve savršenije strojeve i druga sredstva za intenzivniji razvoj poljoprivrede.

Iz svih Marxovih razmatranja proizlazi suštinska misao; **bez razvoja industrije nije moguć ni razvoj poljoprivrede. Svako uspoređivanje porasta industrije neminovno dovodi i do uspoređivanja razvoja tržišta i poljoprivrede. U tom odnosu i podjeli rada između poljoprivrede i industrije leži osnova cjelokupnog razvoja.**

2 K. Marx — Kapital — Kultura, Beograd 1961.

Engels je posebno iznosio i razrađivao stavove prema seljaštvu. On je isticao da je sitni posjed neodrživ i da socijalističke partije to moraju kazati seljacima, jer krupna kapitalistička proizvodnja potiskuje zastarijeli način proizvodnje. Zbog toga je osnovni zadatak, isticao je Engels, u tome da sitno gospodarstvo prevedemo u zadrugni oblik. Engels je često isticao zadrugu, ali pod tim pojmom nije mislio na neku konkretnu zadrugu, nego je pod pojmom zadruge podrazumijevao različite oblike udruživanja poljoprivrednih proizvođača i to samo na dobrovoljnoj osnovi.

Dok je Engels za srednja i sitna gospodarstva vidio izlaze u udruživanju, za krupne zemljoposjednike je jedino rješenje nalazio u eksproprijaciji — jednako kao i za tvorničare u industriji.

Načini i putevi socijalističkog preobražaja sela isticao je Engels zavise od stupnja razvijenosti proizvodnih snaga i izvršene podjele rada.

Veliki doprinos daljnjoj praktičnoj razradi Marxovih teorijskih postavki u razvitku kapitalizma u poljoprivredi dao je Kautsky. On teoretski nije dao ništa novo, ali je mnoge Marxove misli argumentirao, što se posebno odnosi na specifičnost poljoprivrede koja proističe iz svojine na zemlji. U »Agrarnom pitanju« on obrađuje uzroke propadanja sitnog seljačkog gospodarstva, procese koncentracije i centralizacije u poljoprivredi, probleme krupnog i sitnog gospodarstva, procese podružstvovanja, odnos prema seljaštvu itd.

Iz ekonomske analize Kautskog proizlazi potvrda Marxovog učenja da su osnovne zakonitosti razvitka kapitalizma iste u poljoprivredi i industriji. Međutim, u poljoprivredi proces koncentracije kapitala zavisi od procesa centralizacije, što u industriji ne mora biti. Proces koncentracije u poljoprivredi zavisi od povećanja zemljišta, koje je neophodan uvjet za proizvodnju. Proces centralizacije sitnih gospodarstava u krupna sprovodi se u kapitalizmu na raznim etapama njegovog razvitka i na različite načine, ali veoma teško i sporo.

Razvojem robne proizvodnje, ekonomska snaga gospodarstva sve manje se mjeri veličinom zemljišne površine, jer njeno značenje prelazi i na veličinu uloženog kapitala.

Govoreći o optimalnoj veličini gospodarstva kao važnom činiocu za organiziranje proizvodnje, Kautsky smatra da i tu postoje izvjesne razlike između poljoprivrede i industrije. U industriji je krupnije poduzeće pod normalnim okolnostima uvijek jače od sitnijeg, iako i tu ima granica koje se ne smiju prijeći. Ovo u poljoprivredi važi samo do izvjesnog stupnja. Razlika potječe otuda što u industriji svako povećanje proizvodnje predstavlja i veću koncentraciju proizvodnih snaga s većim uštedama. U poljoprivredi svako povećanje proizvodnje pod inače istim agrotehničkim i drugim okolnostima, znači i veću rasprostranjenost gospodarstva, uvećanje gubitka materijala, sredstava, vremena za transport radne snage i proizvoda. U poljoprivredi je ovo utoliko važnije, što je u pitanju prevoz materijala, koji imaju vrlo malu vrijednost u odnosu na težinu i volumen.

Za Kautskog nisu bitni novi oblici svojine, nego nov način proizvodnje. **Nije cilj revolucije ukidanje privatne svojine, nego ukidanje kapitalis-**

tičkog načina proizvodnje; ona traži ukidanje privatne svojine samo utoliko, u koliko je to sredstvo za ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje. Najveće teškoće koje se suprotstavljaju socijalizmu, ne leže dakle u pravnoj, nego u ekonomskoj oblasti.

Lenjin je definitivno dokazao (na primjeru poljoprivrede SAD) zakonitosti razvitka poljoprivrede u kapitalizmu, koje je teoretski postavio Marx. Nasuprot buržoaskih teoretičara, koji su tvrdili da sitna poljoprivreda ima prednost nad krupnom, on je potvrdio da u poljoprivredi SAD dolazi do brže koncentracije i centralizacije kapitala na manjem broju krupnih farmi. Dok je Lenjin prije 60-tak godina morao dokazivati da je prednost na krupnom gospodarstvu, da sitno neminovno propada i usporava razvoj poljoprivrede, da je u poljoprivredi moguća industrijska proizvodnja i da u njoj leži budućnost poljoprivrede, danas su i u zapadnim zemljama svi suglasni da sitno gospodarstvo predstavlja smetnju bržem razvoju i da je krupna industrijska proizvodnja perspektiva razvoja poljoprivrede i čiji kome se teži.

U poljoprivredi razvijenih kapitalističkih zemalja sitno seljačko gospodarstvo se sve više tretira kao socijalni problem, jer suvremena sredstva za proizvodnju traže šire okvire. Moderna tehnika i tehnologija predstavljaju određeni stupanj centralizacije zemljišta i koncentracije kapitala. To je ujedno sve više usmjeravalo proizvodnju na specijalizaciju i daljnju podjelu rada između poljoprivrede i industrije, pri čemu se poljoprivreda uključivala u sistem povezanih industrijskih grana koje jedna drugoj predstavljaju tržište i u izvjesnom lancu učestvuju u jedinstvenom procesu proizvodnje, koja predstavlja tehničko-tehnološki i ekonomski kontinuitet i međuzavisnost.

Lenjin je isticao svu složenost prijelaza sitne parcelne svojine na kolo-sijek socijalističkih društvenih odnosa. Taj put je utoliko duži i složeniji, u koliko je zemlja zaostaliya. Svako seljačko gospodarstvo tada čini samostalnu i odvojenu privrednu jedinicu. Ovakvo gospodarstvo predstavlja kočnicu svakog progressa, ali se ono ne može prerasti tako lako i brzo. Zbog toga se Lenjin zalagao za postupno podružtvljavanje i to u opsegu koji omogućava opći privredni razvitak.

Zadruga je, smatrao je on, najprihvatljivija organizacija za ostvarenje tog preobražaja, ali ne zadruga koja bi se formirala dekretom, nego zadruga kao najpogodniji oblik za same poljoprivredne proizvođače.

Lenjin je u udruživanju sitnih proizvođača s jedne strane i stvaranju krupne socijalističke proizvodnje s druge, vidio jedini put daljnjeg razvoja poljoprivrede, ali je kao uvjet bio neophodan razvoj industrije, koja će poljoprivredu snabdijevati sredstvima za rad i ujedno stvarati sve šire prostore za tržište poljoprivrednih proizvoda. On je bio odlučan u tome, da industrija ne može i niti treba proizvoditi za sitno gospodarstvo, na kome bi se ta sredstva neracionalno koristila. Podružtvljavanje sitne agrarne strukture po Lenjinu mora se temeljiti na postupnom i dobrovoljnom udruživanju, zasnovanom na ekonomskom interesu samih proizvođača.

2. NEKE KARAKTERISTIKE PROCESA CENTRALIZACIJE, KONCENTRACIJE I VERTIKALNE INTEGRACIJE U SVJETSKOJ POLJOPRIVREDI

Svjetska poljoprivreda bila je u stagnaciji u periodu između dva svjetska rata. Odmah po završetku prvog svjetskog rata, prvi puta u historiji kapitalizma poljoprivredna proizvodnja po svojoj vrijednosti postaje manja od industrijske. U periodu do 1935. godine, opseg poljoprivredne proizvodnje u svijetu ostaje isti. Industrija, međutim, brzo raste do 1929. godine, i onda opada za vrijeme krize, da bi se brzo oporavila i nastavila u brzanom rastom.

Agrarna kriza, koja se u razvijenim kapitalističkim zemljama ispoljila u snažnoj socijalnoj diferencijaciji, propadanju sitnih proizvođača, padu nadnica, jačanju nezaposlenosti i to posebno u nerazvijenim zemljama, protezala se sve do drugog svjetskog rata. U takvoj dugotrajnoj krizi narazila se intervencija kapitalističke države koja je pod motivom sanacije poticala brži razvitak krupnih gospodarstava, koja su te mjere još više koristila za ostvarivanje većih profita. Na taj način stagnantni proces razvitka poljoprivrede prestaje u toku i poslije II svjetskog rata i to posebno u zemljama koje ratom nisu zahvaćene.

Poslije rata poljoprivredna proizvodnja bilježi snažan porast i razvija se brže od porasta stanovništva. Prisutna je ogromna neravnomjernost u njenom razvitku, u strukturi i razmještaju pojedinih proizvodnji. Kolonijalna politika, kao snažan instrument kapitalističke međunarodne podjele rada, ne vodi računa o svestranom razvitku, nego pomoću kapitala, uz besplatno korištenje zemljišta i minimalno plaćenu rentu i jeftinu radnu snagu, eksploatira nerazvijene zemlje izvlačeći ogromne ekstra profite. Dakle, poslijeratni razvitak otklonio je bojazan da poljoprivreda neće biti u stanju osigurati ishranu rastućeg stanovništva, ali se zaoštrila neravnomjernost u razvitku i pojačale su se suprotnosti između objektivnih mogućnosti na jednoj strani i društveno-ekonomskih odnosa koji sprečavaju korištenje tih mogućnosti na drugoj strani. U jednom dijelu razvijenijih zemalja proizvode se sve veći viškovi hrane dok u drugom dijelu nerazvijenog svijeta vlada neishranjenost i glad.

Za razliku od industrijske revolucije, koja se razvijala postupno, tehnička i tehnološka revolucija u poljoprivredi pada u posljednjoj fazi industrijske revolucije i zbog toga je svestrana. Razvija se u oblasti tehnike, kemije, fizike, biologije itd. Te promjene otvorile su niz procesa u ekonomskim i društvenim odnosima. Vrš se promjene u organizaciji proizvodnje, sve više se razvija specijalizacija i podjela rada. Diferencijacija između gospodarstava postaje sve izrazitija. U procesu porasta proizvodnosti rada, kad se sa sve manje rada proizvodi sve više hrane, potiskuju se i nestaju sitni proizvođači. Vrš se intenzivna centralizacija i koncentracija u poljoprivredi razvijenih kapitalističkih zemalja. Umjesto povremenog napuštanja poljoprivrede, dolazi do sistematskog i masovnog napuštanja. Sitno seljačko gospodarstvo postaje socijalni problem i ne može da prati razvoj proizvodnih snaga.

Područje industrijskih kapitalističkih zemalja nije jedinstveno s gledišta historijskih, socijalnih, ekonomskih i političkih uvjeta razvitka poljoprivrede. Postoje velike razlike između poljoprivrede zapadne Evrope i Sjeverne Amerike. U zapadnoj Evropi postoje osjetne razlike između pojedinih zemalja u stupnju opterećenosti njihovih privrednih struktura sa zaostalim odnosima još iz perioda feudalizma. Međutim, osnovne karakteristike transformacije poljoprivrede visokorazvijenih kapitalističkih zemalja nalaze se u slijedećem:

— Razvija se snažna horizontalna, a još više vertikalna koncentracija zemljišta i kapitala, kao izraz ubrzane koncentracije poljoprivredne proizvodnje, praćena jakom socijalnom diferencijacijom i sve nepovoljnijim posljedicama po sitnog seljaka.

— Poljoprivredna proizvodnja dolazi u funkciju finansijskog kapitala, koji putem ogromnih prehrambenih korporacija i vertikalne integracije ugovara proizvodnju i sve više odvaja sitne proizvođače od tržišta. Seljaci i farmeri gube svaku ekonomsku samostalnost. Uključeni su u lanac društvene podjele rada i ovisni o finansijskom kapitalu. Vertikalna integracija neprestano smanjuje cijene poljoprivrednih proizvoda, koje se uvijek fiksno ugovaraju. Time se smanjuje rizik za proizvođača, ali zato sve više pogoršava ekonomski položaj farmera. Racionalizaciju vertikalnog procesa proizvodnje, prerade, dorade i prometa ne uživa primarni proizvođač — farmer, nego organizator i nosilac integracije, prehrambena industrija i trgovina i to u obliku ekstra profita.

— Sitni farmer je prestao biti faktor tržišne poljoprivredne proizvodnje. Ostaju samo oni proizvođači koji su u stanju koristiti suvremena sredstva proizvodnje, uključivati se u specijaliziranu proizvodnju i tako se održavati u sistemu kapitalističke konkurencije.

Proces koncentracije i centralizacije zemljišta i proizvodnje odvija se u svim kapitalističkim zemljama, uglavnom djelovanjem zakona vrijednosti i diferenciranjem proizvođača na tržištu. Neke zemlje i državnim mjerama ubrzavaju taj proces. U zapadnoj Evropi, gdje se još inzistira na očuvanju porodičnog seljačkog gospodarstva, u toku je rješavanje problema promjene agrarne strukture u smislu rješavanja sudbine mnogih neekonomičnih i neracionalnih malih gospodarstava, koja postaju sve veći ekonomski teret. Na toj osnovi razvija se oštar sukob između objektivnog stanja i subjektivnih potreba da se iz političkih i socijalnih razloga očuva sitno gospodarstvo. Zato je i agrarna politika u ovim zemljama protivrječna. Koleba se između očuvanja malog posjeda i nužnosti prilagođavanja agrarne strukture minimalnim zahtjevima suvremene tehnike i tehnologije.

Suvremena tehnika i tehnologija pretpostavljaju određeni stupanj centralizacije zemljišta i koncentracije kapitala. To je ujedno sve više usmjeravalo proizvodnju na specijalizaciju, društvenu organizaciju procesa proizvodnje, daljnju podjelu rada između poljoprivrede i industrije, pri čemu se poljoprivreda uključivala u sistem povezanih industrijskih grana koje jedna drugoj predstavljaju tržište, i u jedinstvenom procesu proizvodnje, tehničko-tehnološki i ekonomski kontinuitet. Za organizaciju proizvodnje nije više presudna samo veličina zemljišne površine, nego je odlučujuće

ulaganje u nova sredstva za proizvodnju, stupanj tehničke snabdjevenosti rada i nivo organskog sastava kapitala. Stupanj centralizacije i koncentracije u poljoprivredi mjeri se sve više po veličini uložених sredstava i po veličini proizvodnje za tržište.

Zapadnoevropske zemlje su nastojale i nastoje definirati optimalnu veličinu poljoprivrednog gospodarstva u koju bi trebalo uklopiti porodično gospodarstvo. Što predstavlja pojam »optimalna veličina«? Kao što je Lenin već davno dokazao relativnost »zakona o opadajućem prinosu« (a zakon ako je relativan nije zakon), ističući da se pod pretpostavkom uvođenja novih sredstava rada, sistema gospodarenja, sorata itd., ne može govoriti o postojanju tog »zakona«, tako je isto sasvim relativan i neprecizan pojam optimalne veličine gospodarstva. **Ona se može sagledati i utvrditi za određene tehničko-tehnološke uvjete. Razvitkom proizvodnih snaga i rastom proizvodnosti rada povećavaju se zahtjevi za optimalnom veličinom gospodarstva. Veličina gospodarstva u tom procesu uvijek zaostaje.** Ako ubrzani privredni razvoj sve više prerasta strukturu individualnog posjeda, koji se u tom procesu nužno povećava, ali ipak zaostaje za ukupnim društvenim razvitkom, onda se u perspektivi dugoročnog procesa društveno-ekonomskog razvitka i promjene agrarne strukture može predvidjeti i njegov konačni kraj kao proizvodne jedinice.

Međutim, tri su osnovna procesa kojima se u razvijenim zemljama Evrope nastoji razrješavati postojeća protivrječnost između razvoja proizvodnih snaga i sitne agrarne strukture:

- Intervencijom i subvencijom države (agrarni protekcionizam),
- Udruživanjem individualnih gospodarstava,
- Prilagođavanjem optimalnoj veličini putem centralizacije zemljišta.

Te i druge mjere mogu samo ublažiti ali nikako ne mogu razriješiti prisutne društveno-ekonomske i političke probleme koji proizlaze prvenstveno iz postojanja privatne svojine nad zemljom i kapitalističkih društvenih odnosa u okviru kojih se ti problemi nastoje prevladati.

U većini nerazvijenih zemalja svijeta putevi razvitka društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi imaju drugačije tendencije i zakonitosti. U dominantnoj agrarnoj strukturi stanovništva i na veoma niskom nivou razvitka proizvodnih snaga, rješenja se traže u agrarnim reformama kojima je cilj da (podjela zemlje seljacima) osiguraju zaposlenost seoskog stanovništva i tako ubrzaju razvoj poljoprivrede i opći privredni razvoj. Uz veliki broj sitnih individualnih gospodarstava, u tim zemljama se formiraju i krupna državna zadružna gospodarstva. Daljnji tok razvitka proizvodnih snaga u tim zemljama sve više će se sukobljavati s postojećom agrarnom strukturom koja je stvorena u datim uvjetima kad je predstavljala progresivan zahvat. Međutim, ono što je u datom nivou razvoja proizvodnih snaga bilo revolucionarno rješenje, vremenom to prestaje biti i traži daljnju transformaciju i nove puteve razvoja.

Iz prethodnog razmatranja može se zaključiti da se agrarno pitanje drugačije postavlja u razvijenim, a sasvim drugačije u nerazvijenim zemljama svijeta. Putovi razvitka poljoprivrede različiti su i u socijalističkim

zemljama. Bez obzira što sve socijalističke zemlje teže za stvaranjem visokoproduktivne krupne poljoprivrede, konkretni putevi tog ostvarenja su veoma različiti: od komuna u Kini, kolektivizacije u istočnoevropskim socijalističkim zemljama i koncepta postupnog prevladavanja sitne agrarne strukture putem razvoja zadrugarstva i kooperacije, uz veoma snažni razvoj društvenog sektora poljoprivrede (Jugoslavija i Poljska).

Polazeći od osnovnih postavki klasika marksizma kao i različitih iskustava i tendencija u različitim zemljama, proizlazi spoznaja da putevi razvitka poljoprivrede zavise prvenstveno o stupnju razvoja proizvodnih snaga i karaktera društveno-ekonomskih odnosa. Kao što se krupno gospodarstvo ne može formirati u svim okolnostima, tako se i individualno ne može transformirati i prevladati ako nisu stvoreni potrebni materijalni preduvjeti.

3. AGRARNO PITANJE I DRUŠTVENO-EKONOMSKE OSNOVE POSLIJERATNOG RAZVITKA POLJOPRIVREDE I SELA U SFRJ

Prve godine poslijeratnog jugoslavenkog razvitka karakterizira stanje neistraženosti društveno-ekonomskih odnosa u poljoprivredi i selu i traženje originalnih puteva socijalističkog preobražaja u skladu s vlastitim putem izgradnje socijalizma. Trebalo je dosta vremena kako bi se na temelju osnovnih postavki klasika marksizma i analizom vlastitih i stranih iskustava, izgradila dugoročna koncepcija razvitka poljoprivrede i sela.

Detaljnijom analizom i spoznajom relativnih tehničko-tehnoloških, ekonomskih i socijalističkih činilaca te historijskih specifičnosti Jugoslavije, formirala se veoma postupno konzistentna i dugoročna koncepcija agrarne politike.

U tom traženju vlastitih puteva razvitka poljoprivrede mogu se obilježiti i razlikovati dva perioda. Jedan od 1945. do 1957. godine, karakterističan je po eksproprijaciji kapitalističkih elemenata na selu, neuspjeloj kolektivizaciji i traganju za novim rješenjima. Drugi period obuhvaća razdoblje nakon 1957. godine i predstavlja socijalistički samoupravni preobražaj poljoprivrede i sela temeljen na procesu postupnog podružtvljavanja rada i sredstava.

a) Osnovne značajke razdoblja 1945 — 1957. godine

Neposredno poslije oslobođenja trebalo je ostvariti ciljeve koje je KPJ postavila još na prvom kongresu 1919. godine i za koje se borila punih četvrt stoljeća: eksproprijirati zemlju veleposjednika i podijeliti ju siromašnim seljacima. To je učinjeno na osnovu Zakona o agrarnoj reformi iz 1945. godine, na osnovu kojeg je oduzeto zemljište svim posjednicima iznad 30 hektara. Tako su u osnovi izmijenjeni zemljišno svojinski odnosi i sužena baza reprodukcije kapitalističkih odnosa.

Agrarna reforma je u osnovi značila izvršenje obećanja koja su u predratnom razdoblju davana seljacima, a označavala je mjeru buržoasko-de-

mokratske revolucije a ne socijalistički preobražaj društveno-ekonomskih odnosa. Socijalistički preobražaj sela trebao se usmjeravati preko državnih poljoprivrednih dobara, te putem programa kolektivizacije seljačkih posjeda. KPJ je u svojim dokumentima isticala potrebu razvoja, ne samo seljačkih radnih zadruga, nego i ostalih oblika zadružnog udruživanja, pri čemu je istican proces postupne i dobrovoljne kolektivizacije individualnih gospodarstava na način da privatna zemlja prerasta u zadružnu.

Međutim, u praksi se brzo osnivaju nove seljačke radne zadruge po uzoru na praksu prve zemlje socijalizma — SSSR, tako da se već 1951. godine u njima našlo 20 % ukupnih obradivih površina.

»Praktično se smatralo, iako to nije bila partijska linija da su radne zadruge osnovni oblik putem kojega ćemo na selu izgraditi socijalizam. . . . Mi moramo ispitati razloge zašto smo mogli pogriješiti, zašto su nam seljaci dopustili da pogriješimo zašto je naš seljak išao u radnu zadrugu. On je išao sa shvaćanjem koje je vladalo i u našim glavama. Mi ostvaramo socijalizam pa prema tome prelazimo na plansku privredu i dovoljno je da isplaniramo što će tko raditi, pa je to već socijalizam. I seljaci su vjerovali u seljački oblik socijalizma. Nisu mislili da naš socijalistički razvoj traži krupan razvoj proizvodnih snaga što je osnovni kriterij daljeg razvoja«³.

Praksa je pokazala da je individualni seljak ostao elastičniji pa čak produktivniji i ekonomičniji od radnih zadruga. One su zapravo sve više postajale forme organizacije seljaka koje su blokirale razvoj proizvodnih snaga na selu i to prvenstveno zato što se nije otvarao proces supstituiranja ljudskog rada opredmećenim, s ciljem njegovog usmjeravanja prema drugim nepoljoprivrednim djelatnostima, kao i zbog veoma sporog podizanja prinosa poljoprivrednih kultura. Proizvodnost rada nije mogla rasti udruživanjem sitnih parcela u veći posjed, a da se pri tom zadržavaju svi oni poljoprivrednici koji su prije radili u okviru svog individualnog posjeda. Umjesto da manji broj ljudi proizvodi sve više, u praksi se dešavalo to, da se nivo proizvodnje nije mijenjao, a ogromni viškovi seoskog stanovništva nisu napuštali poljoprivredu.

»Gdje je bila glavna idejna i ekonomska slabost naše ranije kampanje za radne zadruge. Ona se sastojala prvenstveno u mehanički i nekritički preuzetom shvaćanju da prosto ujedinjavanje zemlje i zajednički rad na njoj — bez obzira na razvijenost i karakter sredstava za proizvodnju — može dati viši ekonomski rezultat i socijalističke odnose. Kada bi to bilo točno, onda bi bio moguć socijalizam već u srednjem vijeku«⁴.

Ono suštinsko zbog čega se dakle seljačke radne zadruge nisu mogle dulje održati, leži u činjenici, da je razvoj proizvodnih snaga tekao brže izvan njih samih.

»Kao što se mehaničkim spajanjem nekoliko obučarskih radionica ne može stvoriti moderna fabrika cipela, tako se mehaničkim sastavljanjem

3 V. Bakarić: »O suvremenim procesima u poljoprivredi« — »Glas« — Banja Luka 1967. godine.

4, 5 E. Kardelj: »Neki problemi socijalističke politike na selu« — »Glas« — Banja Luka — 1967. godine.

plugova i konja ne dobiva moderno poljoprivredno gospodarstvo. Takva prosta kooperacija, doduše može da da pozitivne rezultate kod visokosvjetskih ljudi, ali ne može biti opći ekonomski zakon»⁵.

Spomenute slabosti seljačkih radnih zadruga nisu toliko dolazile do izražaja u uvjetima državnog monopolizma i administrativne raspodjele društvenog proizvoda. One tek dolaze do izražaja u procesu slobodnijeg djelovanja tržišnih zakonitosti, kad je moglo da funkcionira osnovno mjerilo uspješnosti poslovanja — produktivnost rada.

Kolektivizacija, kao koncept socijalističke transformacije jugoslovenske poljoprivrede, nije imala stvarnu društveno-ekonomsku i historijsku osnovu. Socijalistički preobražaj poljoprivrede i sela morao je uvažavati i objektivne historijske uvjete i druge specifičnosti pojedinih zemalja. Seljak se u našim uvjetima teritorijalizirao na sitnom posjedu, dok je npr. u carskoj Rusiji zemlja bila u okviru krupnih spahijskih posjeda. Osim toga značajan dio brdsko planinskog teritorija Jugoslavije nepogodan je za razvoj krupnih gospodarstava i predstavlja svojevrsnu specifičnost koja se ne može zanemariti.

Protivrječnosti između tendencija razvitka proizvodnih snaga i ekonomskih odnosa u radnim zadrugama nestaju 1953. godine, kada su se one pod utjecajem slobodnog djelovanja ekonomskih zakona i novog ekonomskog sistema mahom rasformiraju. Iste godine se radikalnije razrješava pitanje zemljišnog maksimuma. Zemljišni posjed se svodi na maksimum od 10 ha, a fond zemljišta raspoređuje poljoprivrednim dobrima i zadrugama. To je ujedno značio i kraj mogućnosti da se reproduciraju kapitalistički društveni odnosi u selu. Da li su i koja su pitanja tim mjerama razriješena? »Riješilo se samo to da je onaj prekobrojni dobio svoju zemlju, ali on je i na toj zemlji ostao u stvari prekobrojan. On će ili zemlju opet obrađivati na stari način s mnogo rada ili će se upotrebiti tehnika i na njegovoj zemlji pa će opet biti suvišak. Problem njegovih prihoda i njegove produktivnosti rada je ostao»⁶.

Da su bitni problemi složenog agrarnog pitanja ostali neriješeni ukazuje činjenica da se sve do 1957. godine politika razvoja poljoprivrede nije naučno fundirala. Spori razvoj proizvodnih snaga u poljoprivredi u prvih deset poslijeratnih godina izazvao je teškoće u prehrani stanovništva, platnoj bilanci i postao ozbiljna smetnja za daljnji razvoj ukupne privrede. To je razdoblje prvobitne socijalističke akumulacije u kojem se značajan dio viška vrijednosti ekstrahirao iz poljoprivrede i koristio za brži razvoj industrije. Utvrđivanjem cijena poljoprivrednih proizvoda na niskom nivou, a industrijskih na visokom nivou, uspostavljena je neekvivalentna razmjena između ovih grana privrede. **Pretežno privatna poljoprivreda je tako omogućavala ubrzan razvoj industrije, koja je zatim snažno privlačila »prekobrajne« poljoprivrednike i povratno djelovala na brži razvoj poljoprivrede. Prisjetimo se Marxovih postavki da je industrija pokretačka snaga ekonomskog razvoja i da je normalno da se ona brže razvija. Tako ona razbija uske okvire zaostaliye poljoprivrede, unosi moderna sredstva rada i**

6 V. Bakarić: »O suvremenim procesima u poljoprivredi« — »Glas« — Banja Luka — 1967. godina.

širi tržište za poljoprivredne proizvode. »Na dugi rok posmatrano neekvivalentna razmjena ide u prilog onih, koji su bili njome momentalno oštećeni«⁷.

Postojeći disparitet nije se mogao i suviše dugo zadržavati, jer bi to imalo dalekosežne implikacije na cjelokupni društveno-ekonomski razvoj. Stopa rasta poljoprivredne proizvodnje iznosila je u razdoblju od 1946. do 1955. godine 1,67 %. Bilo je nužno da se mehanizam škara cijena postupno napusti. »Iz svega iznesenog jasno slijedi da je metoda neekvivalentne razmjene temporalna mjera; njeno značenje opada pošto privreda dosegne određeni stupanj akumulativnosti i razvoja proizvodnih snaga«⁸.

U razdoblju od 1956. do 1957. godine provodi se temeljita analiza domaćih i stranih iskustava, na osnovu koje je (polazeći od osnovnih teorijskih postavki klasika marksizma) Savezna narodna skupština donijela Rezoluciju o perspektivnom razvoju poljoprivrede i zadrugarstva. Taj dokument postaje osnovica za novi koncept agrarne politike, koji je u kasnijim agrarno političkim dokumentima bio samo temeljitije razrađen i konkretiziran.

b) Osnovna pitanja i tendencije u ostvarivanju nove koncepcije razvoja poljoprivrede i sela

Radi ravnomjernijeg razvitka proizvodnih snaga i stvaranja povoljnijih uvjeta za socijalistički preobražaj poljoprivrede i sela, u novom konceptu agrarne politike zahtijeva se brži razvoj ove oblasti proizvodnje. To se prvenstveno čini napuštanjem neekvivalentne razmjene u odnosu na industriju — mijenjanjem uvjeta privređivanja, te putem većih investicija u nova proizvodna sredstva i tehnološku opremu. Sve se to ostvaruje izgradnjom novih socijalističkih odnosa na selu. Ubrzano se razvijaju poljoprivredni kombinati i zadruge kao krupni društveni nosioci razvoja i unapređivanja proizvodnje. Osnovna orijentacija novog koncepta agrarne politike oslanja se na razvoj i jačanje društvenog sektora poljoprivrede, ali paralelno s time zadrugarstva i koperacije.

Ne bi se dakle, mogla prihvatiti ponekad prisutna teza da u nas ne postoji razrađena koncepcija dugoročnog razvoja poljoprivrede i društvenih odnosa na selu. To ne znači da su se za brojne probleme uvijek pronalazila najbolja rješenja u praksi.

Ne ulazeći detaljnije u analizu pojedinih razdoblja našeg poslijeratnog razvitka potrebno je osvijetliti osnovne tendencije razrješavanja agrarnog pitanja u razdoblju realizacije novog koncepta agrarne politike. Historijski pristup koji je prethodno obrađen u svojim bitnim elementima služi kao osnova za bolje razumijevanje sadašnjih društveno-ekonomskih procesa u poljoprivredi i selu, kao i za razumijevanje daljnjih tokova socijalističke transformacije u agroindustrijskoj oblasti.

^{7, 8} V. Stipetić: »Poljoprivreda i privredni razvoj« — »Informator« — Zagreb — 1969. godine.

Umjesto seljačkih radnih zadruga ubrzo se formiraju poljoprivredne zadruge općeg tipa koje nastavljaju s organiziranjem proizvodnje u kooperaciji i na vlastitim ekonomijama. Organiziraju otkup poljoprivrednih proizvoda i snabdijevanje sela repromaterijalom za poljoprivredu i drugom robom za potrebe domaćinstava. Ove zadruge odigrale su značajnu ulogu u modernizaciji tehnoloških procesa u poljoprivredi, tako da su brzo rasli prinosi svih poljoprivrednih kultura. One su također uspješno prihvaćale slobodno zemljište i tako stvarale društvene ekonomije.

Sezdesetih godina dolazi do integracijskih procesa i stvaranja krupnih industrijsko-poljoprivrednih kombinata od više stotina poljoprivrednih dobara i zadržanih ekonomija. Četrdesetak krupnih nosilaca razvoja društvene poljoprivrede tako se osposobljavaju za uvođenje novih industrijskih metoda i procesa u proizvodnji. Također su takvim zahvatom barem djelomično usklađeni odnosi u razvoju primarne poljoprivrede s kapacitetima prehrambene industrije. Tada je prevladavalo mišljenje da će kombinati, osim krupne društvene proizvodnje, moći sami ponijeti i ubrzati razvoj društveno-ekonomskih odnosa u individualnoj poljoprivredi. Međutim, u procesu vlastitog razvoja, pritisnuti mnogim organizacijskim i ekonomskim teškoćama, oni taj zadatak nisu uspješno realizirali. Zbog toga nastupa period stagnacije u razvoju i socijalističkoj transformaciji individualne poljoprivrede.

Umjesto da kooperativni odnosi doživljavaju neprestanu evoluciju u skladu s razvojem našeg samoupravnog sistema i proizvodnih snaga, oni su u suštini postali svedeni na kreditno-kamatne i kupoprodajne principe. Zadruge i OOUR-i kooperacije sve više su postajali »otkupne« organizacije u kojima su poljoprivrednici bili izvan tokova razvoja samoupravnih odnosa. Takvo stanje zadržalo se sve do danas.

Ustav i Zakon o udruženom radu traže temeljne promjene takvih kooperativnih odnosa. Međutim, dosadašnja »fizionomija« kooperacije još uvijek se suprotstavlja prodoru novih društvenih odnosa na selu. U nastavku će biti riječi o potrebi prevladavanja određenih bitnih pitanja i problema koji su temeljni za daljnji razvoj društveno-ekonomskih odnosa na selu.

»Unutrašnje teškoće našeg zadrugarstva nemaju svoj izvor toliko u ovakvoj ili onakvoj organizacionoj slabosti, koliko u njegovoj društveno-ekonomskoj suštini, tj. da je ono u svojim sadašnjim oblicima u protivu-rječju sa općim ekonomskim uslovima u kojima zadruge danas djeluju Uopćeno govoreći, ne treba da se zauzimamo za neke određene zadržne forme kao jedine ili najviše, nego treba da usmjeravamo čitav proces razvika na selu u procesu jačanja društvenih fondova u poljoprivrednoj proizvodnji, a taj će razvika u pojedinim etapama proizvoditi i odgovarajuće socijalističke organizacione forme«⁹. Svaka organizaciona forma može biti sredstvo za izgradnju socijalizma na selu samo ako omogućava i ubrzava modernizaciju procesa proizvodnje i porast proizvodnosti rada. Ona koja konzervira postojeće stanje nema perspektive opstanka. To je suštinsko pitanje udruživanja individualnih poljoprivrednika. Kao što je pogre-

9 E. Kardelj: »Neki problemi socijalističke politike na selu« — »Glas« — Banja Luka — 1967.

šan svaki onaj pristup koji polazi od ovog ili onog oblika organiziranosti, tako je pogrešan pristup i shvaćanje o tome da je glavni zadatak socijalističke transformacije individualne poljoprivrede osposobljavanje i zaokruživanje pojedinih individualnih gospodarstava, nezavisno od problema razvoja samoupravnih društvenih odnosa. Zadrugne organizacije bi po tom shvaćanju trebale biti u funkciji takvog koncepta unapređivanja poljoprivrede. Ovakav pristup nudi ekonomsku i socijalnu diferencijaciju na selu, koja se neprestano odvija u kapitalizmu u procesu centralizacije i koncentracije kapitala i proizvodnje. **Intenzifikacija na individualnom gospodarstvu, čija je veličina u okviru zemljišnog maksimuma (10 ha) ne može ići jako daleko, jer se sukobljava s razvojem proizvodnih snaga i proizvodnosti rada.** Ako je to poznato, preostaje jedini izlaz: povećanje zemljišnog maksimuma uvijek do onog nivoa koji odgovara nivou razvoja proizvodnih snaga.

Takva pitanja proizlaze iz nerazumijevanja idejno-teoretskih aspekata agrarnog pitanja i suvremenih razvojnih tendencija samoupravnog socijalizma, u okviru kojeg se one trebaju praktično razrješavati. Osim toga, veoma brzim prodorom nauke i industrijskih metoda u poljoprivrednu proizvodnju, bitno je izmijenjena agrarna struktura na selu. Tome je pogodovao i ukupni privredni razvoj. Tim naglim društveno-ekonomskim promjenama u agrarnoj strukturi i razvijenijim proizvodnim snagama u agroindustrijskoj oblasti suprotstavljaju se zaostala shvaćanja iz razdoblja prirodne i zaostale poljoprivredne proizvodnje i proizvodnih odnosa. Međutim, daljnji industrijski razvoj i u poljoprivredi traži druge okvire. Da li mu te okvire širiti na način da produktivnijim sredstvima rada prilagođavamo agrarnu strukturu i tako omogućavamo brži porast proizvodnje i proizvodnosti rada ili manje ili više sitnoj strukturi gospodarstava prilagođavati tehničko-tehnološka sredstva i procese. U tijesnoj vezi s iznijetim je i pitanje: da li društvena sredstva putem zadruga i OOUR-a kooperanata investirati u individualno gospodarstvo na osnovu kreditno-kamatnih odnosa ili ih usmjeravati u programe udruživanja individualnih i društvenih sredstava na principima zajedničkog ulaganja, tako da se iz toga odnosa razvija zajednička proizvodnja i dohodak, koji se raspoređuje prema uložnim sredstvima i radu. Postavlja se dakle ključno pitanje: da li reproducirati društvena sredstva u društveno organiziranoj proizvodnji ili ih pretakati u bezbroj sitnih ekonomskih jedinica. **Reprodukcijom društvenih fondova i udruživanjem može se postići daleko veća ekonomska efikasnost i proizvodnost rada. Ako se to ne postiže onda nema ekonomskog interesa za udruživanjem, a takve zadrugne organizacije samo konzerviraju daljnji razvoj društveno-ekonomskih odnosa.**

Osnovni kriterij za udruživanje individualnih poljoprivrednika je organizirana proizvodnja na bazi koje se ostvaruje veći dohodak i razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa, a ne određeni nivo proizvodnje i veličina posjeda.

Pod utjecajem ukupnog privrednog razvoja u selu su nastale krupne ekonomske, društvene i socijalne promjene. Današnje selo sačinjava velik broj prelaznih kategorija stanovništva u pogledu nivoa dohotka, veličine zemljišne površine, nivoa proizvodnosti, zaposlenosti i zanimanja, proizvod-

ne orijentacije, veličine tržišne proizvodnje, opremljenosti sredstvima rada i dr. Tako velik broj prelaznih kategorija čini složenijom transformaciju poljoprivrede i sela i ograničavajući je činilac uključivanja seoskog stanovništva u suvremene tokove društvene podjele rada. Ove promjene u selu zakonite su posljedice industrijalizacije, koja je počela u uvjetima dominacije sitnog seljačkog posjeda u agrarnoj strukturi. Većina od njih utjecala je na rast proizvodnje, proizvodnosti rada i dohotka seoskog stanovništva, te na racionalnije korištenje potencijala aktivnog poljoprivrednog stanovništva, koji su bili naročito veliki u inicijalnom periodu industrijalizacije. Rezultat ubrzanog ekonomskog razvoja su i veće mogućnosti za pošljavanje seoskog stanovništva u različitim djelatnostima, urbanizacije seoskih područja, smanjivanje i postupno prevladavanje društveno-ekonomskih razlika između sela i grada i dr. Obim migracija stanovništva iz poljoprivrede bio je veći nego što su bile realne mogućnosti industrije i drugih nepoljoprivrednih djelatnosti da ih racionalno prihvate. Radi toga su se javljali problemi nezaposlenosti u gradu, kao i problemi u vezi s iskorištavanjem zemljišta i razvoja proizvodnje na selu, zatim socijalni problemi, naročito kod staračkih domaćinstava.

Nedostajalo je pravovremenog društvenog usmjeravanja svih ovih promjena u selu i to u pravcu većeg i potpunijeg korištenja svih postojećih potencijala u poljoprivredi, u cilju bržeg materijalnog razvoja sela i povećanja proizvodnosti rada u poljoprivrednoj proizvodnji. Ako je i bilo društvenog usmjeravanja ono je orijentirano uglavnom na programiranje i unapređenje poljoprivrede u seoskim područjima. Nije bilo sveobuhvatnijeg pristupa u planiranju razvoja ukupne privrede sela uključujući i komponente sociološkog, urbanog i prostornog razvoja. Mjesne i društveno-političke zajednice u općinama, zajedno s drugim privrednim i društvenim subjektima trebale bi postati nosioci takvog integralnog planiranja razvoja seoskih područja.

Da bi otvorili proces udruživanja rada i sredstava potrebno je osigurati porast proizvodnosti rada i dohotka na selu, a to pretpostavlja kontinuirani transfer seoskog stanovništva u druge privredne djelatnosti, koje je potrebno razvijati u seoskim područjima. **Bez racionalne dislokacije industrijskih kapaciteta, odnosno racionalnijeg razmještaja proizvodnih snaga u ruralnom prostoru, teško je uravnotežiti i usklađivati razvoj poljoprivrede s ukupnim društveno-ekonomskim razvojem i optimalnije iskorištavati sve resurse seoskih područja.** U tom odnosu i podjeli rada između poljoprivrede i ostalih privrednih djelatnosti leži osnova za cjelokupni društveno-ekonomski razvoj.

Može se pretpostaviti da će daljnji privredni razvoj utjecati na sve veću marginalizaciju dohotka koji se ostvaruje na individualnom gospodarstvu, a povećanje dohotka izvan gospodarstva. Na taj način će u dugoročnijem procesu vezanost za zemlju kao izvor zaposlenosti i dohotka sve više slabiti. To bi u prelaznom periodu prerastanja postojeće agrarne strukture otvaralo mogućnosti podruštvljavanja procesa proizvodnje i sredstava — zemljišta. »I ako napravimo tu zadrugu produktivnom onda možemo isplaćivati rentu, onda možemo za seljaka učiniti pristup zadrugi privlačnim

ne orijentacije, veličine tržišne proizvodnje, opremljenosti sredstvima rada i dr. Tako velik broj prelaznih kategorija čini složenijom transformaciju poljoprivrede i sela i ograničavajući je činilac uključivanja seoskog stanovništva u suvremene tokove društvene podjele rada. Ove promjene u selu zakonite su posljedice industrijalizacije, koja je počela u uvjetima dominacije sitnog seljačkog posjeda u agrarnoj strukturi. Većina od njih utjecala je na rast proizvodnje, proizvodnosti rada i dohotka seoskog stanovništva, te na racionalnije korištenje potencijala aktivnog poljoprivrednog stanovništva, koji su bili naročito veliki u inicijalnom periodu industrijalizacije. Rezultat ubrzanog ekonomskog razvoja su i veće mogućnosti zapošljavanja seoskog stanovništva u različitim djelatnostima, urbanizacije seoskih područja, smanjivanje i postupno prevladavanje društveno-ekonomskih razlika između sela i grada i dr. Obim migracija stanovništva iz poljoprivrede bio je veći nego što su bile realne mogućnosti industrije i drugih nepoljoprivrednih djelatnosti da ih racionalno prihvate. Radi toga su se javljali problemi nezaposlenosti u gradu, kao i problemi u vezi s iskorištavanjem zemljišta i razvoja proizvodnje na selu, zatim socijalni problemi, naročito kod staračkih domaćinstava.

Nedostajalo je pravovremenog društvenog usmjeravanja svih ovih promjena u selu i to u pravcu većeg i potpunijeg korištenja svih postojećih potencijala u poljoprivredi, u cilju bržeg materijalnog razvoja sela i povećanja proizvodnosti rada u poljoprivrednoj proizvodnji. Ako je i bilo društvenog usmjeravanja ono je orijentirano uglavnom na programiranje i unapređenje poljoprivrede u seoskim područjima. Nije bilo sveobuhvatnijeg pristupa u planiranju razvoja ukupne privrede sela uključujući i komponente sociološkog, urbanog i prostornog razvoja. Mjesne i društveno-političke zajednice u općinama, zajedno s drugim privrednim i društvenim subjektima trebale bi postati nosioci takvog integralnog planiranja razvoja seoskih područja.

Da bi otvorili proces udruživanja rada i sredstava potrebno je osigurati porast proizvodnosti rada i dohotka na selu, a to pretpostavlja kontinuirani transfer seoskog stanovništva u druge privredne djelatnosti, koje je potrebno razvijati u seoskim područjima. **Bez racionalne dislokacije industrijskih kapaciteta, odnosno racionalnijeg razmještaja proizvodnih snaga u ruralnom prostoru, teško je uravnotežiti i usklađivati razvoj poljoprivrede s ukupnim društveno-ekonomskim razvojem i optimalnije iskoristavati sve resurse seoskih područja.** U tom odnosu i podjeli rada između poljoprivrede i ostalih privrednih djelatnosti leži osnova za cjelokupni društveno-ekonomski razvoj.

Može se pretpostaviti da će daljnji privredni razvoj utjecati na sve veću marginalizaciju dohotka koji se ostvaruje na individualnom gospodarstvu, a povećanje dohotka izvan gospodarstva. Na taj način će u dugoročnijem procesu vezanost za zemlju kao izvor zaposlenosti i dohotka sve više slabiti. To bi u prelaznom periodu prerastanja postojeće agrarne strukture otvaralo mogućnosti podruštvljavanja procesa proizvodnje i sredstava — zemljišta. »I ako napravimo tu zadrugu produktivnom onda možemo isplaćivati rentu, onda možemo za seljaka učiniti pristup zadruzi privlačnim

... Možemo li osigurati da renta bude privlačna. Možemo ako rad u zadruzi bude veoma produktivan Ako netko mora raditi cijelu godinu za pola nadnice, onda je bolje da mu to damo i da ne radi u poljoprivredi. Tada će moći zarađivati izvan poljoprivrede. Prema tome, daljnji razvoj industrije je uslov da se može plaćati renta¹⁰. **Brzi porast proizvodnosti rada u poljoprivredi s jedne i razvoj industrije s druge strane omogućit će da će se vlasništvo na zemlju »pretvarati u formu dobivanja rente«¹¹.**

Naš specifični put socijalističke transformacije poljoprivrede i sela teži za podruštvljavanjem procesa proizvodnje na individualnim gospodarstvima, čime se privatna svojina povezuje s društvenom i to na način da se ona ne dovodi u pitanje, nego se putem postignutog podruštvljavanja rada s jedne i priznavanja rente s druge strane, otvara perspektiva postupnog podruštvljavanja zemljišta. Krupna i visoko produktivna proizvodnja može se postići putem društvene i društveno organizirane i udružene individualne proizvodnje bez diranja u vlasničke odnose. Vlasništvo na zemlji, u procesu daljnjeg društveno-ekonomskog razvoja, sve više će gubiti na značenju svodeći se na problem rente.

Na selu već počinje prevladavati saznanje da se bez grupiranja i uređenja zemljišta ne može upotrebljavati moderna mehanizacija i postizati visoka proizvodnja i dohodak. To posebno vrijedi za ona područja koja raspolažu sa znatnim brojem traktora i drugih poljoprivrednih strojeva. Zbog toga je veoma bitno da se u programima uređenja zemljišta razrađuju konkretni planovi i projekti proizvodnje zasnovani na udruživanju poljoprivrednika, na način da se obuhvate pitanja investicija, količine proizvoda, plasmana, raspodjele dohotka i učešća poljoprivrednika u dohotku.

Neobrađena površina u SR Hrvatskoj iznosi oko 150.000 hektara i daleko je veća nego što bi se smjelo tolerirati. To samo potvrđuje činjenicu da zemljišna politika nije bila sasvim razrađena i definirana. U društvenom sektoru poljoprivrede, organizacije i dalje pokazuju tendenciju napuštanja siabije plodnog zemljišta i uglavnom ne preuzimaju zemlju koju su privatnici već prenijeli na općinu. Osim 374.000 hektara obradivih površina, u društvenom vlasništvu se nalazi još 750.000 hektara uglavnom neplodnih površina (močvare, nizinski i brdskoplaninski pašnjaci i sl.). Nema sumnje da bi se određenim meliorativnim zahvatima i dio tih površina mogao privesti kulturi. Međutim, ove površine nalaze se izvan svakog sistema gospodarenja.

U grupi čistih poljoprivrednih gospodarstava kojih ima oko 360.000 prisutne su vrlo različite tendencije. Onaj dio koji napušta poljoprivredu nastoji se riješiti zemlje. Prodaje je privatniku ili iznajmljuje, a ako to ne može onda prelazi općini i uglavnom se ne obrađuje. Drugi dio poljoprivrednika ostaje na selu i zadržava svoje gospodarstvo, a zapošljava se u privredi. Treći dio ostaje u poljoprivredi, udružuje se i mehanizira: postiže visoke prinose i tendira k povećanju zemljišnog maksimuma (kupnjom,

10 V. Bakarić: »O suvremenim procesima u poljoprivredi« — »Glas« — Banja Luka — 1967. god.

11 E. Kardelj: »Neki problemi socijalističke politike na selu« — »Glas« — Banja Luka — 1967. god.

zakupom od privatnika ili društvenog sektora, uzurpacijom neobrađenog zemljišta). Statistika evidentira 15 — 20.000 ovakvih gospodarstava s oko 140.000 hektara zemlje iznad maksimuma iako ih po nekim procjenama ima oko 40.000 s oko 300.000 hektara iznad maksimuma.

U grupi mješovitih gospodarstava stalno je prisutna tendencija povećavanja njihovog broja (sada oko 252.000). Zemlja se ne napušta, iako sve više postaje dopunski izvor prihoda.

Veoma je brojna grupa poreskih obveznika — nepoljoprivrednika (oko 300.000) koji žive pretežno u gradovima, a vlasnici su značajnih površina zemlje. Ta zemlja se veoma različito obrađuje — ili se uopće ne obrađuje, ili se obrađuje ekstenzivno, ili se vrlo intenzivno obrađuje (sve brojniji »hobi posjed«)*. **Teškoće koje proizlaze iz složenosti postojeće agrarne strukture u uvjetima razvitka socijalističkih samoupravnih odnosa mogu se prevladavati u okviru osnovnih pravaca agrarne politike, koja je definirana potrebom ubrzanog razvoja krupne socijalističke agroindustrije te skladnog i postupnog udruživanja individualne poljoprivrede putem zadruga i drugih organizacija kooperanata.**

Transfer zemljišta iz individualnog u društveni sektor ostaje i dalje dugoročni zadatak transformacije poljoprivrede. S obzirom na proces deagrarizacije i smanjivanja ovisnosti seljaka o zemlji, društvena su gospodarstva u mogućnosti da na različite načine preuzimaju privatno zemljište. Druga mogućnost povećanja društvenog fonda zemljišta nalazi se u melioracijama neplodnog zemljišta, o čemu je prethodno bilo riječi.

U okvirima individualnog posjeda potrebno je udruživati zemljište u proizvodnom smislu, bez diranja u vlasničke odnose.

Zemljište tako dolazi u funkciju povećavanja proizvodnosti rada i dohotka te društveno organizirane proizvodnje. Pri tome su zadržane organizacije veoma elastične forme za prihvati i grupiranje zemljišta, naročito u područjima gdje nema drugih društvenih nosilaca poljoprivredne proizvodnje.

Istaknuta oba procesa usmjerena su u pravcu podruštvljavanja sredstava za proizvodnju kao i samoupravne transformacije procesa proizvodnje. Oni predstavljaju osnovu za razrješavanje agrarnog pitanja u jugoslavenskoj praksi. Nužno je zbog toga definirati i razraditi čitav niz konkretnih mjera agrarne politike koje trebaju naznačene procese društveno-ekonomske osmišljavati i usmjeravati.

Osnovna pretpostavka za udruživanje poljoprivrednika je izrada programa razvoja poljoprivrede kao dijela ukupnog programa razvoja sela. To je prvenstveni zadatak svih organizacija udruženog rada društvenog sektora poljoprivrede i prehrambene industrije, bez kojih se takvi programi ne mogu realizirati, zadružnih organizacija, te mjesnih i društveno-

* Vidi Studiju: »Temeljna problematika poljoprivrednog zemljišta kao dobra od općeg interesa« — Zagreb, 1977.

-političkih pajednica. Programi razvoja su osnova na temelju koje se poljoprivrednici samoupravno udružuju u zadružne i osnovne organizacije kooperanata i tako udruženi uspostavljaju neposredne dohodovne odnose s radnicima u industrijskoj preradi i prometu poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Organizacije udruženog rada društvenog sektora su osnovni pokretači razvoja proizvodnje i udruživanja poljoprivrednika, jer neprestano usavršavaju tehnologiju i razvijaju kapacitete proizvodnje, prerade i prometa poljoprivredno-prehrambenih proizvoda.

Iz toga proizlazi da se udruživanje poljoprivrednika treba i može razvijati na istim društveno-ekonomskim i samoupravnim odnosima koji vrijede za ostali udruženi rad, što znači da se proizvodnja individualnog sektora integrira u društvenu i društveno potrebnu proizvodnju, koja je samoupravno i dohodovno povezana od svoje primarne faze, preko faze prerade i tržišta do završne faze — potrošnje hrane. Tako samoupravno i dohodovno organizirani proizvodno prometni ciklus usklađuje se i razvija u međuzavisnosti s razvojem tržišta. Na taj način moguće je organizirati tržište, što istovremeno znači stabilizirati proizvodnju hrane na duži rok. Time se stvaraju uvjeti da individualno gospodarstvo može proizvoditi više i produktivnije, a to ujedno predstavlja osnovni cilj udruživanja i transformacije individualnog sektora poljoprivrede.

Zadružne ili osnovne organizacije kooperanata osnovni su ustavni oblici u kojima poljoprivrednici razmjerno svom doprinosu ostvaruju dohodak i ostala samoupravna prava. U zadružnim organizacijama mogu biti organizirane i druge djelatnosti od interesa za ukupan razvoj sela. Za takve djelatnosti koje se razvijaju unutar zadruga važe isti kriteriji zakona o udruženom radu o formiranju osnovnih ili osnovnih zadružnih organizacija. To znači da nema nekakvih posebnih kriterija koji bi vrijedili za zadružne organizacije i koji bi ih izolirali od cjeline odnosa koji se uspostavljaju u udruženom radu. Tako organizirani i udruženi poljoprivredni proizvođači uspostavljaju polivalentne poslovne i samoupravne veze s radnicima u osnovnim organizacijama udruženog rada društvenog sektora poljoprivrede i prehrambene industrije. Po liniji proizvodnje mlijeka s mljekarskom industrijom, mesa s mesnom industrijom itd.

Dosadašnje individualno gospodarstvo ubuduće bi prerastalo u društveno organizirano. Ono bi organizirano i udruženo u zadružnoj organizaciji proizvodilo planski za duže razdoblje i za odgovarajuću osnovnu ili radnu organizaciju društvenog sektora. Takva kooperacija gdje je kretanje proizvoda od početne faze — proizvodnje sirovina, pa preko prerade ili dorade do završne faze — plasmana, osigurano, ne razlikuje se od kooperacije u industrijskoj proizvodnji. Ali trajna i organizirana ona će biti tek kad su odnosi između svih faza procesa reprodukcije dohodovni i kada je za relativno duže razdoblje osigurano tržište tih proizvoda.